

Rozhovor

Rozhovor s Vojtěchem Pelikánem o udržitelnosti, rozvoji, spravedlnosti a žalu

Mgr. Vojtěch Pelikán, Ph.D. (* 1983) je environmentální antropolog působící na Katedře environmentálních studií Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity.

Zabývá se ekologicky příznivým životním způsobem, vnímáním environmentálních problémů nebo médií. V poslední době se podílel na výzkumech týkajících se takzvaných „pestrých“: environmentálních souvislostí res-titučního procesu či percepce sucha a klimatických změn.

Jak definujete udržitelný způsob života?

Přiznám se - termín „udržitelný“ používám jen nerad. Jednak proto, že je spojen s konceptem trvale udržitelného rozvoje, jenž vychází z některých předpokladů, které považuji za problematické. A jednak proto, že se z něj stalo další *buzzword*, módní slovo, jehož obsah se čím dál více rozměňuje - podobně jako v případě adjektiva „zelený“ či předpony „eko-“, kterými je veřejný prostor přesycen. Raději mám třeba životní způsob, jenž je „ekologicky příznivý“, nebo i ten kostrbatěji vyslovitelný „pro-environmentální“.

Ostatně, jak by takový „udržitelný“ způsob života měl vypadat? Snad by se dal definovat jako přístup, který se podřizuje potřebám našich lidských i mimolidských bližních a který nestaví současné potřeby nad potřeby těch, kdo přijdou po nás. Tomu se naše současná konzumní každodennost vskutku nepodobá. Skutečná udržitelnost by vyžadovala radikální změnu; takový požadavek má však v sobě obsažena velká očekávání a soustředí se na jen stěží dosažitelný výsledný stav.

V situaci enormních společenských a ekonomických tlaků mi přijde smysluplnější - a z hlediska omezených možností jednotlivce adekvátnější - přemýšlet o ekologicky příznivém způsobu života spíše jako o morální volbě, která se od efektu dílčího jednání do jisté míry oprošťuje. Kdyby si měl na sebe člověk brát zodpovědnost za zvrácení ekologické krize, tak se z toho zblázní. Erazim Kohák mluví v této souvislosti přílehlavě o postoji „V tomhle nejedu!“, jenž nerezignuje na systémovou změnu, ale ekologicky příznivé chování chápe spíše jako osobní ctnost či jako způsob, jak existovat důstojně v současné ekologické situaci.

Zmínil jste *udržitelný rozvoj*, který asi nejvíc ze všech konceptů vychází z ideálu pokroku a s tím spojeného vzrůstajícího blahobytu. Ten ideál není - historicky viděno - příliš starý, zato poněkud nemocný, mohu-li se takto vyjádřit. Lze (post)osvícenskou představu pokroku

skutečně přetransformovat na *trvale udržitelný rozvoj*? Nejedná se - v situaci, kdy někteří apelují dokonce na *nerůst* - spíš o chlácholivý eufemismus?

Myšlenka udržitelného rozvoje - dokonce udržitelného „trvale“ - je v principu optimistická. Naznačuje, že není třeba radikálně změnit kulturní a společenský model, který nás do ekologické krize přivedl. Rozvoj v takovém pojetí znamená především rozvoj v ekonomickém smyslu - jinými slovy jde o představu, že lze mít čím dál více, jen je při tom třeba brát v potaz určitá ekologická a sociální kritéria. Chybí mi tam to, co se objevuje u zmiňovaného nerůstu, ale třeba také v křesťanství - akcent na střídmost, úsilí o spravedlivější distribuci bohatství, jež máme na světě k dispozici, a hledání těžiště života jinde než v materiální rovině.

V konceptu proenvironmentálního života se propojuje pilíř environmentální, sociální a ekonomický. V kultuře pozdního kapitalismu fakticky dominuje pilíř ekonomický. Představa, že by se technokraticko-ekonomickými opatřeními dalo dosáhnout ekologicky příznivého života, který by byl notabene sociálně příznivý, vyvolává slzavý úsměv. Jako jakési memento tu chápu encykliku *Laudato si'* papeže Františka. Co v tomto smyslu Vy považujete za její nejsilnější poselství?

Encyklika *Laudato si'* je pro mě pozoruhodná z mnoha úhlů pohledu - jak svým důrazem na environmentální situaci, jíž lidstvo čelí, kterou František považuje za klíčovou výzvu a které žádný z jeho předchůdců nevěnoval samostatnou pozornost, tak svým teologickým obsahem. Papež se například originálním způsobem vymezuje vůči pojetí člověka jako svědomitého správce stvoření, důraz namísto toho klade na vztahy založené na soucitu, vděčnosti nebo péči; o Zemi mluví například jako o matce či sestře. Neméně pozoruhodný je také přístupný jazyk, jímž je encyklika napsána, její nebývalá délka, přírodovědná poučenost či barvitý kolektiv, jenž se na její tvorbě podílel, a v neposlední řadě pak to, jaké reakce v církvi i mimo ni vyvolala.

Pro mě osobně je nicméně možná nejzajímavější poměrně přehlížený aspekt encykliky, totiž publikum, jemuž je určena. Ačkoliv se František obrací také k politikům - není například náhodou, že *Laudato si'* vyšlo pár měsíců před klíčovou klimatickou konferencí v Paříži -, jeho slova míří především ke každému člověku na planetě. A to doslova: nejen k té přibližně jedné miliardě katolíků, ale skutečně ke všem. Hodně se mluví o napětí mezi systémovými a individuálními řešeními environmentálních problémů, přičemž druhá varianta bývá často poněkud vulgarizovaně spojována s házením plastů do žlutých kontejnerů či zavíráním kohoutků při čištění zubů. Podle Františka systémová změna vyžaduje proměnu kulturní, proměnu způsobu, jak o svém místě ve světě přemýšlíme a jaké příběhy si o něm vyprávíme. Apeluje na změnu smýšlení, metanoi. Tedy na proměnu, jež se má odehrát v srdci každého z nás. To mi přijde svým způsobem radikální postoj - ve smyslu takového postoje, jenž jde ke kořenům problémů.

Co si má čtenář představit pod pojmem *environmentální spravedlnost*?

V užším pojetí se mluví o environmentální spravedlnosti - či nespravedlnosti - zejména v souvislosti s tím, že někdo je zasažen ekologickou krizí více než jiný na základě své etnicity, věku či velikosti majetku, jinými slovy na základě nerovného přístupu k moci, respektive svého marginalizovaného postavení. V logice dnešního světa přitom environmentální problém_{ny} běžně dopadají tíživěji na ty, kdo se na jejich vzniku podílejí nejméně. Krom toho existují pojetí, jež na otázku spravedlnosti nahlíží širěji - například v mezigenerační perspektivě, která je zejména v případě

klimatické krize zásadní.

František v encyklice *Laudato si'* - a nejen v ní - klade na otázku environmentální spravedlnosti značný důraz. Snad i díky svému jihoamerickému původu dává do úzké souvislosti řešení sociálních problémů a těch environmentálních; píše například o potřebě naslouchat jak volání Země, tak volání chudých. I proto mě zaráží, že Františkovo poselství v církvi - přinejmenším té tuzemské - více nezarezovalo. Důvody tuším, ale přece jen mi přijde s podivem, že otázka spravedlnosti či solidarity více nezaznívá z kazatelen. Vždyť jde o výsostně křesťanské téma! Čteme-li Bibli pozorně, být spravedlivý je jedním z hlavních požadavků, jež na nás Bůh klade. Ostatně Noe byl před potopou zachráněn právě proto, že byl „jediným spravedlivým“.

Podle některých odborníků blokuje evolučně zakotvené psychologické obrany naši schopnost účinně jednat tváří v tvář environmentální krizi. Můžete uvést nějaké příklady?

Environmentální problémy v čele s klimatickou krizí jdou proti tomu, jak jsme jako *homo sapiens* evolučně disponováni, což velmi znesnadňuje jednak komunikaci těchto problémů a jednak jejich řešení. Jak se postavit k něčemu, co je stěží představitelné, globální, rozložené v čase a na co si nemůžeme pořádně sáhnout ani to vnímat dalšími smysly? Jak se obětovat pro někoho na druhém konci světa či někoho, kdo se ještě možná ani nenarodil? Naše přirozenost nás vede k tomu soustředit se na svůj „kmen“, ignorovat dlouhodobá a nejasně definovaná rizika a doufat, že to nakonec nějak dopadne - případně spoléhat na to, že to přece vždycky nějak dopadlo.

Někteří výzkumníci upozorňují, že problém není ani tak v tom, že bychom nebyli schopni povahu ekologických problémů a jejich závažnost pochopit. Nedostatečnou společenskou odezvu si vysvětlují spíše jako obrannou reakci naší psychiky na nekomfortní sdělení, před nímž je čím dál těžší uniknout. Než abychom přijali povahu toho, co se kolem nás děje, se všemi důsledky, jež z toho vyplývají, raději se uchýlíme k relativizování, vytěsňování či někdy třeba i k agresi.

Může náboženství přispět k překonání psychologických obran?

Nejsem sám, kdo si myslí, že ano. Křesťanství má tu výhodu, že nás nevede k tomu, abychom si lakovali věci narůžovo. Připouští, že jsme všichni hříšníci, kteří opakovaně páchají zlo, mnohdy i velmi závažné. Zároveň je v křesťanství přítomen silný motiv obrácení, toho, že nikdy není pozdě zpytovat svědomí a změnit své jednání. To přece není vůbec jednoduché přiznat si, že obraz, který si o sobě vytváříme, může být falešný. Že jsem se třeba v nějaký moment v životě vydal po úplně špatné cestě! Každý chceme být - před sebou i před druhými - dobrými lidmi, hledáme různá ospravedlnění, snažíme se vytvořit si identitu, která je co nejvíce koherentní. Dosavadní život a naše zajeté hodnoty a postoje je zkrátka těžké kriticky přehodnotit. Příběhy, jako ten o obrácení svatého Pavla či o dvojici zločinců ukřižovaných společně s Ježíšem, nám v tom mohou být inspirací a nadějí.

U naší veřejnosti má špatné jméno takzvaný zelený aktivismus. Na západ od nás tomu tak úplně není, tam se slušní ani nejslušnější občané aktivismu neštítí. Považujete aktivismus za potřebný?

Nejen na Západě - takováto otázka by zřejmě zněla nepatříčně ve většině světa. „Co tím myslíte, zda je aktivismus potřebný?! Je přece logické, že když se mi něco nelíbí, tak to dám veřejně najevo - to je princip politického jednání!“ by mohla znít typická reakce. Když se mi nelíbí těžba na území mého kmene, vyrazím utábořit se před parlament. Když jsem mladý člověk a trápí mě obavy

z budoucích dopadů klimatické krize, vyrazím demonstrovat nebo se zúčastním přímé akce na těžebním rypadle. Ostatně si nevybavuji významnější společenskou změnu - od zrušení otroctví přes boje za práva žen až po současná ekologická opatření-, která by se bez aktivismu obešla. Jak jinak dosáhnout změny, když stojíme proti přesile?

Česká společnost je v tomto ohledu zmrzačená čtyřmi desetiletími komunismu, kdy jsme byli formováni k tomu, abychom si veřejné postoje nechávali pro sebe, případně pro úzký kruh přátel. Tuzemský privatismus symbolizovaný hesly „ať se každý stará sám o sebe“, případně „ať to vyřeší ti nahoře“ má zřejmě ještě hlubší kulturní kořeny, snad i proto jej jako společnost překonáváme jen pomalu. Hodně v tomto ohledu sázím na mladou generaci, kterou mám příležitost poznávat v posluchárnách či při seminářích. Mám pocit, že jsou mnohem svobodnější a drzejší.

V rámci dvou výzkumných projektů (TA ČR a GAČR) jste mezi lety 2019 až 2022 s kolegy sesbíral empirická data, která ledacos vypovídají o vztahu českých křesťanů k ochraně přírody. V rámci restitučního vyrovnání se u nás především římskokatolická církev ocitla v roli hospodáře na polích, lukách a v lesích. Není ale hned zřejmé, jakou cestou se vydala. Existovala možnost „třetí cesty“ mezi byznysem a charitou, cesta měkkého kapitalismu? Jaká je realita?

Kdybych měl realitu v katolické církvi - o té vím nejvíce - popsat jedním slovem, bylo by to asi hledání či dokonce tápání. Finanční a majetkové osamostatnění bylo schváleno před více než deseti lety. Církev se tak už v nové situaci nějak zorientovala, začíná si na ni zvykat, pomalu zjišťuje, kudy cesta nevede, avšak moc neví, jak by měla ke své nové roli přistoupit. Oproti častému veřejnému obrazu „hamizné církve“ jsme s kolegy a kolegyněmi při rozhovorech překvapivě často naráželi na upřímnou sebereflexi a skepsi vůči tomu, zda dlouholeté vyjednávání o majetku vůbec stálo za to. Svědčí církvi postrestituční situace? Není péče o majetek na úkor pastorační či jiné práce? Nepoškodily se zbytečně naše vztahy se sekulární společností?

Tedy spíše se takové pochybnosti objevovaly při rozhovorech ve farnostech anebo klášterech. Při- jde mi, že ve vyšších patrech katolické hierarchie vládne především obava, zda se osamostatněné církvi podaří stát ekonomicky na vlastních nohou. V restituovaném majetku zde vidí prostředek - někdy chápaný jako „nutné zlo“ - k zajištění církevního provozu. Jinými slovy, „charitu“ a „byznys“ vnímají jako dvě nesouvisející věci. No a pak jsou zde tací, kdo v poli či lese nevidí ani tak přítěž nebo zdroj příjmu, jako spíše kus stvoření, o nějž můžeme coby křesťané pečovat. Případně v nich vidí prostředek, jak vstupovat do kontaktu se světem za zdmi kostelů. Takových hlasů je menšina, ale přibývají. Jsem přesvědčen, že nakonec tento pečující přístup, propojující teologická, ekologická a sociální hlediska, převáží. Je však škoda jak pro přírodu, tak pro samotné katolíky a jejich vztahy se společností, že to bude zřejmě trvat zbytečně dlouho.

Roku 2016 vyšla kniha prof. Hany Librové *Věrní a rozumní: kapitoly o ekologické zpozdilosti, třetí a poslední z řady, která je výsledkem longitudinálního terénního výzkumu a hluboké reflexe nad problémem. Vy jste patřil k blízkým spolupracovníkům dnes již emeritní paní profesorky a spolu se dvěma dalšími jejími žáky jste vypracoval kapitolu o mezigeneračním přenosu environmentálních ctností. Ctnost ale nelze na nikoho přenést, nejde to bez vlastní- ho svobodného úsilí. K čemu jste tedy došli?*

Předpoklad, se kterým jsme do výzkumu vstupovali, byl velmi podobný tomu, co naznačujete - že nekonsumní způsob života se dalším generacím předává nesnadno. Utvrzovala nás v tom

odborná literatura i epizodické poznatky z našeho okolí. O to více nás potěšilo, když jsme během rozhovorů s dětmi z rodin, které se v minulosti rozhodly jít proti proudu a vydaly se cestou omezené spotřeby, narazili v zásadě na sympatie vůči rodičovským hodnotám. Přitom dětství - a snad ještě více dospívání - představuje velmi citlivé období, kdy se každý snaží uspět v kolektivu vrstevníků. A situace, kdy jsme se zrovna přistěhovali z města, nenosíme značkové oblečení a jsme všelijak jinak „divní“, může tuto potřebu přijetí vystavit těžké zkoušce. Vysvětlení, proč se děti z dobrovolně skromných rodin v zásadě „pomamily“ a „potatily“, je, jak už to bývá, komplikované. Každopádně nezanedbatelnou roli v tom hrála Vámi zmíněná svoboda - dnes už dospělé děti, s nimiž jsme mluvili, si nepřipadaly, že by je rodiče do něčeho nutili. Dávali jim velikou volnost vybrat si životní cestu a důvěřovali jim, že se samy dokážou zodpovědně rozhodnout.

Trpíte environmentálním žalem?

Jak bych mohl netrpět! Tak jako na každého, kdo se dlouhodobě ekologickou situací zabývá, i na mne vědomí hloubky problémů, složitosti jejich řešení a nepříznivých prognóz emocionálně doléhá. Do toho mám doma tři malé děti, u nichž se ptám, jaká budoucnost na ně ve světě asi čeká a jak je na těžko předvídatelné výzvy co nejlépe připravit. Mohu však čerpat naději z toho, že třeba i díky mému - profesnímu - úsilí bude svět, ve kterém se za několik let ocitneme, přece jen lepším z těch možných. A také mám velké štěstí v tom, že se pohybuji ve skupině lidí - studentů, kolegů, přátel i své rodiny - s nimiž mohu své obavy i naděje sdílet.

Děkuji za rozhovor!

Lucie Kolářová
koeditorka *Caritas et veritas*